

УДК 94:327(497.11:470)"1914/1918"
94(497.11)"1914/1918"
94(470)"1914/1918"

Миле БЈЕЛАЈАЦ

Институт за новију историју Србије
mile.bjelajac@gmail.com

Где су корени стереотипа о српско-руским односима 1914–1918?

Апстракт: У чланку аутор разматра одређени број тема из српско-руских односа у периоду Првог светског рата око којих постоје различите интерпретације међу историчарима. Указано је на присуство мањкавости, недостатака и тенденциозности у појединим радовима, а упоређивањем стандардних навода историчара и самих извора, примећено је да понекад нема основа за неке доскорашње тврдње, а неке су можда чак и легенде.

Кључне речи: српско-руски односи, Први светски рат, Никола Пашић, цар Николај II, Александар Карађорђевић, Мирослав Спалајковић

Данас бисмо могли набрајати многе теме из историје српско-руских и југословенско-совјетских односа, све до наших дана, које носе извесну ноту традиционалне уопштености, понекад стереотипних закључака, али и нових оцена. Не ради се само о геополитици, политичко-војним темама већ и о економији, културној и научној сарадњи, православљу, идеологијама и њиховој рецепцији. Процеси преиспитивања се не крећу само унутар затворених научних кругова појединих дисциплина (историје, лингвистике, књижевности, теологије) већ су део јавног говора, политичке културе и конструисане историјске свести. Дакле, теме би се могле потезати од Катарине Велике и српских сеоба, повлачења Русије са Балкана услед Наполеонових похода, Вукове језичне реформе, ратова 1876–1878. и Берлинског конгреса, српских ривалских династија Карађорђевића и Обреновића, Анексионе кризе, балканских ратова и Првог светског рата, бољшевизма, руске емиграције на тлу Југославије, Другог светског рата, Информбироа, па све до Милошевића и Јељцина, или Путина и

Србије данас.¹ Економска и финансијска сарадња је посебан и мање обрађиван сегмент. Историчари и савременици писали су о овим темама, објављивани су зборници са научних скупова или изабрана и приређена документа. Што је још важније, о руској балканској политици и српско-руским односима нису писали само руски и српски историчари, то је тема којом су се бавили научници и савременици на разним странама света.

Данашње околности свакако стимулишу преиспитивање неких ранијих, идеолошких, политичких интерпретација које су имале несумњивог одраза на историографију. Међутим, данас, више него икада пре, историчари су у могућности да стекну увид у раније недоступну архивску грађу. Ово је предност која оправдава одржавање нових сусрета, конференција и трајне сарадње. Институт за новију историју Србије био је суорганизатор више међународних конференција те издавач зборника који су имали за тематику руско-српске односе, односно совјетско-југословенске односе.

И нове технологије, као интернет на пример, омогућавају брже информисање о новоизашлим књигама и преведеним делима на свим странама света, о научним конференцијама, курсевима на универзитетима. Не мање важна је околност да се може пратити јавно иступање историчара и полемике на телевизији. На „youtube“

1 *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945: Документи и материјали*, приредио Бранко Петрановић, (Београд: Савезно министарство за иностране послове, 1996); *Отношения России (СССР) и Югославией 1941–1945 гг: Документы и материалы*, сас. И. В. Бухаркин, (Москва: Терра, 1998); *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948, The Yugoslav-Soviet Conflict 1948, Zbornik radova, Collection of the Works from Scientific Conference*, ur. P. Kačavenda, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1999); Sava Živanov, *Rusija i raskol Evrope: odnosi između evropskih sila pred Prvi svetski rat: od Berlinskog kongresa do počeka rata (1878–1914)*, (Beograd: Službeni list SCG, 2005); Никола Б. Поповић, *Србија и царска Русија* (2. издање), (Београд: Службени гласник, 2007); *Срби о Русији и Русима. Од Елизабете Петровне до Владимира Путина (1750–2010)*, приредио Мирослав Јовановић, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2011); Мирослав Јовановић, *Срби и Руси 12–21 век (Историја односа)*, (Београд: Народна библиотека Србије, 2012); Алексей Тимофеев, *Русский фактор. Вторая мировая война в Югославии 1941–1945*, (Москва: Вече, 2010); Мирослав Перишић, *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, (Београд: Институт за новију историје Србије, 2008); Горан Милорадовић, *Лепота под надзором: совјетски културни утицаји у Југославији 1945–1955*, (Београд: Институт за савремену историју, 2012); *Первая Мировая война и судьбы народов Центральной и Юго-восточной Европы, Очерки истории*, отв. ред. Е. П. Серапионова, (Москва: Институт славяноведения РАН, 2015).

порталу остају доступне многе промоције књига, панели с поводом или емисије где гостују историчари.

Ипак, нова времена доносе и неке нове „обичаје“ који нас нимало не радују. Неки припадници нове генерације историчара прећуткују баштину, резултате старијих или претходних генерација. Можда је само у питању нечитање, или површност. Испада као да су тек са њима „отворене“ неке домаће или стране архиве или да су тек они дохватили збирке објављених дипломатских и војних докумената. Шта тек рећи о томе да се одавно отворена питања интерпретирају као тек отворена, нова. Нема упоредних анализа или компаративног приступа, нема помена да су и раније индиковане контроверзе и нерасветљена места из прошлости. Историографска литература се дели на тобожњу марксистичку или комунистичку и нову, наводно дезидеологизовану, постмодерну. У сваком случају, сваки сусрет са оваквом литературом или прилозима делује обесхрабрујуће и подстиче песимизам.

Припрема обележавања 100-годишњице од избијања Првог светског рата као да нас је вратила у време историјске јулске кризе из 1914. Као да је оживљена у нашем времену сва она политичка аргументација која је некада довела до рата. Историчари, нажалост, нису били имуни на ту конјуктуру. Свом том ревизионистичком настојању прилично је погодовала балканска криза и ратови 90-их.² Тако је, веома лако, Балкан поново стављен у фокус, а дуготрајни сукоб великих сила је склоњен по страни. Или, ако се криве велике силе, онда је то на првом месту Русија, потом Француска, а онда и Велика Британија, која по мишљењу неких нових британских историчара није имала прави разлог да се умеша у сукоб континенталних сила.

За ову прилику осврнућемо се на неколико питања или места из српско-руских односа око којих постоје различите интерпретације међу историчарима. Увек смо били знатижељни да видимо на које изворе или литературу се ослањају аутори када се приклањају појединим верзијама. Понекад пресуђују мемоари или дневници савременика, понекад интервјуи истакнутих савременика у међуратној штампи. Победници су волели да понешто додају или истакну

2 Миле Белаяц, „Направления ревизии истории сербско-российских отношений: Первая и Вторая мировые войны“, *Вместе в стотнии конфликтов. Россия и Сербия в XX веке*, Сборник статей, ред. кол. К. В. Никифоров, М. Белаяц, (Москва: Институт славяноведения РАН, 2016), 188–206.

властиту улогу у догађају, баце понеку сенку на друге. Збирке докумената које су владе уз помоћ историчара издавале још за време избијања Првог светског рата (обојене књиге) или у међуратном времену с правом су добиле критику савремених историчара. Истакнута је тенденциозност, прикривање, па чак и недопустива накнадна редакција. Са свим тим мањкавостима ове збирке су коришћене, понекад без додатне провере у другој врсти извора. Рецепција научних или популарних дела у радовима савремених историчара такође је питање за себе. Неке теме историчарима намећу или су наметале политичке околности. Тако, када треба „доказати“ да је руски фактор увек био негативан по Србију, користи се селективна контекстуализација догађаја из прошлости. Обрнуто, када је пожељно да се истакне братство два народа, традиционално пријатељство и историјска узајамност, прећуткују се нпр. они догађаји из прошлости који би, по схватањима аутора, нарушили идиличну слику. Ми се држимо становишта да прошлости не треба ни додавати ни одузимати, треба је разумети из некадашњих околности, као и некадашње актере који су деловали у неизвесним околностима, често у крајњој изнуди.

Србија је у свом времену пре 100 година показивала једну примерну самосталност у одбрани свог суверенитета и пројектовању националних аспирација. Својим савезницима била је лојалан партнер, али због своје самосталности и жеља често је била незгодан партнер силама заштитницама, првенствено Русији а потом Француској. Тешко би се научно могло, а то је покушавано, доказати да је била тек прости руски или француски пион на Балкану.

Може се констатовати да се ово није довољно препознавало или се са становишта нових радова превиђало или намерно остављало по страни. Завређује да се укаже на то шта су основе за поновну тврдњу да је Русија подстакла Србију на непопустљивост по питању аустроугарског ултиматума и да је наводна порука из Петрограда која је стигла у слепоподневним сатима 25. јула изазвала ненадани преокрет у њеном држању. У Србији су неоправдано прецењивали могућности Русије и других савезника и нису разумели колико је потребно времена и организације за реализацију појединих одлука. Дobar пример је неиспоручивање траженог наоружања из Русије пре избијања рата, као и координација напора у јесен 1915. и приликом избављења српске војске са обала Албаније. С друге стране, често се више помињао значај француских испорука оружја и заштитничких поступака, а занемаривао значај и величина руских. Посебно

је било осетљиво за интерпретацију питање односа према Србији у политици савезничких ратних циљева, тајних уговора и политичких захтева који су упућивани Србији па и притисака који су на њу вршени. Тако завређује да буде поново размотрен рани руски захтев за територијалне уступке Бугарској у августу 1914. који ће се наставити до октобра 1915. Међу теме свакако спада прво опирање, а потом попуштање царске Русије у току преговора око уласка Италије у рат на страни Антанте или држање Русије у току преговора савезника око уласка Румуније у рат; затим супротстављање српском предлогу да се изврши превентивни упад у Бугарску и спречи њена мобилизација; однос две династије или цара Николаја II према Србији је увек тема за себе. Приметили смо упоређујући стандардне наводе историчара и самих извора да понекад нема основа за неке доскорашње тврдње, а неке су можда чак и легенде.

Да ли је Русија подстакла Србију на непопустљивост по питању аустроугарског ултиматума и тиме изазвала рат?

Када су у питању Србија и Русија пре и после Сарајевског атентата, неки аутори упорно инсистирају на томе да је Русија охрабривала Србију на непопустљивост у одговору на аустроугарски ултиматум. Штавише, пишу да је Србија последњег дана рока за одговор, 25. јула у 18 часова, још до раног послеподнева била наводно спремна да прихвати у потпуности све захтеве из ултиматума и тиме отклони разлог за рат, али је онда стигао наводно фатални телеграм Спалајковића из Петрограда са извештајем о безусловној руској подршци и њеној мобилизацији. Тада је наводно Србија променила став и ставила нека условљавања у свом одговору. Да би то извео, историчар Кристофер Кларк је морао на пример не само да фалсификује упутство Николе Пашића српским посланицима у иностранству током раног поподнева 25. јула (у коме их обавештава о детаљима и карактеру српског одговора) већ и да фалсификује извештај британског отправника послова из Београда. Наиме, из оба документа се види да је око поднева био заузет коначан став поводом ултиматума и да се две тачке условљавају разјашњењем и вољом великих сила. Ништа се ту у наредним сатима није променило. Никакав Спалајковићев телеграм са информацијама и ставовима Сазонова, као и резултатима седнице руске владе и цара 25. јула после подне није стигао у Београд пре предаје ултиматума. Кларк дословно пише: „Пашић је 25.

јула саставио свој телеграм српским посланствима изјављујући да Београд намерава да пошаље одговор 'помирљив по свим тачкама' (...) тада су Срби чак били спремни да прихвате чувене тачке 5 и 6 тражећи да формирање мешовите комисије за истрагу 'буде у обе-збеђеном сагласју са међународним правом'. Али, пише Кларк, онда наступа промена и он то објашњава на следећи начин: „Вероватно су вести из Русије учиниле да се у Београду одбаци фаталистичко расположење и министри одустану од покушаја избегавања рата прихватањем захтева из ултиматума.“³

Рецимо одмах, на овом месту да Кларк није оригиналан, исту тезу је одавно пласирала аустријска ревизионистичка школа почетком 30-их. Они би у понечем и могли да се правдају јер нису били у поседу свих извора, али за Кларка то оправдање не може да важи.⁴

Супротно Кларку, британски историчар Марк Корнвол исти-че да је српски став био постојан и да није дошло до ненадане промене у супротном смислу. По њему, Србија је била много тврдоглавија од почетка јулске кризе, али је, због одсуства директне подршке у два кључна дана, морала да ублажи своја становишта.⁵

У стварности, када је 23. јула 1914. стигао аустроугарски ултиматум, Штрандман, отправник послова после Хартвигове смрти, није имао никакве инструкције. Својој влади ће у току ноћи покушати да пошаље шифровани телеграм са садржајем ултиматума, али због опструкције аустроугарске телеграфске агенције, информација ће стићи у Петроград тек после аустроугарске предаје текста ултиматума Сазонову, 24. јула пре подне. После предаје ултиматума Штрандман је позван у владу код Лазара Пачуа, а увече је руском представнику дошао и регент Александар, забринут и несигуран. Питао је за савет и молио да се поново покрене питање испоруке 120.000 пуша-

3 Christopher Clark, *The Sleepwalkers – How Europe Went to War 1914*, (London: Harper 2013), 461–464. О овоме видети шире: Миле Бјелајац, *1914–2014: Зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, (Београд: Медија центар Одбрана, 2014), 184–195; Миле Белајац, *Кому нужна ревизия истории? Старые и новые споры о причинах Первой мировой войны*, (Москва: Алгоритм, 2015), 232–247.

4 Eduard Czegka, „Die Mobilmachung der europäischem Mächte im Sommer 1914: Serbien und Montenegro“, *Berliner Monatshefte*, Januar 1936, 3–22, 12–13. Критички осврт на тезе из овог чланка видети у: М. Ј., „Мобилизације Србије и Црне Горе у Прошлом рату“, *Ратник*, св. VIII, 1936, 140–141.

5 Mark Cornwall, „Serbia“, *Forging Collective Memory, Government and International Historians through Two World Wars*, ed. Keith Willson, (Providence; Oxford: Berghan Books, 1996), 73.

ка које су тражене од Русије још у фебруару. Заједно су закључили да би било добро да се обрати италијанском краљу, с којим је био у родбинској вези и да италијански суверен посредује у Бечу.

Када је Никола Пашић стигао у Београд 24. јула пре подне, после састанка са министрима, дошао је код Штрандмана. Отправник и даље није имао никакве инструкције из Петрограда. Пашић га је обавестио да је прихватио предлог регента да се италијански краљ моли за посредовање. Такође ће бити послата молба великим силама за заштиту. „Али“ додао је, „оне се све, очигледно неће сагласити (...) Ако рат буде неизбежан, ратоваћемо какав год буде одговор на телеграм који је (ће?) краљевевић Александар упутио (упутити?) цару.“ Од војних мера било је предвиђено активирање првог позива. Пашић је донео телеграм за руског цара уз молбу регента Александра да га он пошаље и да не иде преко српског посланика Спалајковића. Овај телеграм руски цар је видео тек 26. јула, а његов одговор је стигао у Ниш 28. јула, управо када је Аустро-Угарска објавила рат Србији. Цар је у одговору који је писан 26. јула навео да са пажњом прати ситуацију и да очекује да ће регент и српска влада учинити све са своје стране, не жртвујући достојанство земље, да се избегне ужас новог рата: „Док год постоји и најмања нада у избегавање крвопролића, сви наши напори морају бити управљени ка том циљу. Ако, пак упркос нашим најискренијим жељама у томе не успемо, Ваше Височанство може бити убеђено у то да Русија ни у ком случају неће остати равнодушна према судбини Србије“.⁶

Поред посете Штрандману, Пашић 24. јула тражи и од Спалајковића, у два телеграма, да се распита о ставу руске владе у случају сукоба и да ли се може рачунати са руском подршком. Обавештава Спалајковића да је изјавио Штрандману: „Рекао сам да ће Српска Влада умолити пријатељске државе да заштите независност Србије. Ако је рат неизбежан, додао сам, Србија ће га водити.“⁷

Пре коначне редакције одговора на ултиматум који је истицао 25. јула у 18 часова, Пашић је имао магловите ставове о чврстости руске подршке. Прихватио је упозорење да је Русија војно још увек неспремна и у деликатној ситуацији, као и савет да се буде попустљив у одговору до максималних граница како би се избегао рат. Руски отправник послова затајио је специјалну, поверљиву инструкцију да у случају напада Аустро-Угарске српска војска не пружа отпор и да се

6 Бјелајац, *н. д.*, 193.

7 *Исто.*

после повлачења затражи интервенција великих сила како би се сукоб зауставио. Ова инструкција била је плод руског сазнања да српска војска изузетно оскудева у наоружању, муницији и сваковрсној војној опреми. Такође, руски министар Сазонов 25. јула шаље инструкцију Штрандману да Срби хитно траже посредовање Велике Британије.⁸

*Разлози за неисторучивање траженог наоружања
Србији пре краја августа 1914.*

Да Србија и Русија у лето 1914. године нису желеле рат, није потребно доказивати. Ни једна ни друга држава тада нису биле војничке спремне и прибојавале су се ненаданих заплета које би Централне силе искористиле као повод за рат. Русија се налазила у сред војних реформи, увођења новог наоружања и развијања ратне индустрије већег капацитета, као и железничке мреже која би водила ка западном фронту. Ратови које је водила Србија исцрпели су залихе, а предстојало је уређење новодобијених територија и градња железничке мреже и мостова. Пашић је током посете Русији у фебруару 1914. изјавио да се „политика Србије састоји у томе да остане очуван мир на Балкану и да се спречавају нови заплети, јер Србији треба мира да [би] се опоравила и наоружала за одбрану српских државних интереса“.⁹ Током исте посете, а према белешци самог Пашића, он се залагао пред руским царем да се у будућности оствари уједињење Србије са припадницима српско-хрватског народа, па и Словенаца из Монархије. Овај документ је током рата пронађен и објављен у немачкој „Белој књизи“ 1919. ради доказивања кривице за рат на Мировној конференцији.¹⁰ И у другим изворима је било података да се после балканских ратова следећа етапа ослободилачке борбе виде на Западу али као ствар даље будућности. Насупрот томе, аустроугарски планови за уништавање Србије донети су још 1906. године.

Пашић је оцењивао положај Србије као веома опасан и тада је хитно тражио од руске владе испоруку 120.000 пушака, 24 хаубице 10,5 мм, 36 брдских топова, 250.000 униформи, веће количине му-

8 Исто.

9 Олег Рудолфович Ајрапетов, *Генерали, либерали и предузетници. Рад за фронт и револуцију (1907–1917)*, (Београд: Удружење за друштвену историју, 2005), 29–30; Поповић, *н. д.*, 67–70; Dragoslav Janković, „Niška deklaracija 1914“, *Istorija XX veka* 10/1969, 14–15.

10 Janković, *н. д.*, 14, наромена бр. 22. Немачка верзија овог документа је преведена и објављена у листу *Политика* 14. 12. 1926.

ниције, па чак и коње. Ови захтеви су понављани у марту, мају и јуну, но без резултата. Србија се окретала и Француској за хитне испоруке артиљеријске муниције и пушака, али су очекивани рокови испоруке (до краја 1916) били обесхрабрујући. У исто време, што Србија није морала знати, и самој Русији недостајало је оружје. У лето 1914. за ратну формацију је недостајало милион пушака једнократно, а по отпочињању рата и по додатних 100.000 месечно. Капацитет свих фабрика у августу 1914. био је 10.296 месечно. Недостајало јој је артиљерије и артиљеријске муниције па је и сама морала да набавља из иностранства.¹¹

Дакле, Србија је јулску кризу сачекала без те помоћи и морала је у више наврата да понавља захтеве. Регент је то поновио, како смо претходно навели, отправнику послова Штрандману 24. јула, а министар војни Душан Стефановић 27. јула. Стварни разлог оклевања да се решава о испорукама налазимо у документима руског отправника послова у Београду Василија Штрандмана: „Пошто сам у вези са овим успоравањем имао непријатности у Нишу, упитао сам приватним писмом пријатеље у министарству иностраних дела за разлоге кашњења. У два одговора која сам добио са знањем министра иностраних дела, било ми је саопштено да је, узимајући у обзир жељу Русије да се до решења аустро-српског конфликта дође на миран начин, требало избегавати све што би противничкој страни могло дати повода за оптуживање Русије за неискреност и подстрекавање Србије да се супротстави. Ето због чега је слање наоружања у том тренутку било сматрано потпуно неприхватљивим па је издата наредба да се причека док се политичка ситуација не разјасни“.¹²

Помоћ ће кренути тек крајем августа 1914. Српска војска је тако кренула у рат са оним што је имала после балканских ратова. Део јединица другог позива, па и један читав пук првог позива нису

11 Ајрапетов, *н. д.*, 112; Поповић, *н. д.*, 69; ДСПКС, VII-2, 342, Док 208. - Из извештаја од 18. јуна 1914. се види да је из Француске очекивано још 34.000 разорних граната и 80.000 шрапнела. Међутим, током јесени ће стићи тек незнатна количина. Претходно је било испоручено преко Солуна неколико хиљада зрна. Влада је била заинтересована и за 200.000 пушака по 82 динара са испоруком у Солуну, али рок испоруке био би 24 месеца. (Исто, 346, 4/17. јун 1914).

12 Василиј Н. Штрандман, *Балканске успомене*, књ. 1, (Београд: Жагор, 2009), 333–334. Штрандман је допунио ове редове коментаром: „Сматрам за дуг савести да скреном пажњу на ту околност, као на доказ искрено мирољубивих стремљења Русије, без обзира на озбиљан ризик да Србија због недостатка наоружања доживи одлучујући пораз на самом почетку рата“.

имали пушке. Оне су почеле пристизати тек после Церске битке. Стизала је потом и друга неопходна опрема.

Током јесени 1914. и током целе 1915. године, из Русије ће стизати највеће количине војног материјала и хране за стоку и народ. Србија је снабдевана добрим делом из заплењеног материјала аустроугарске војске на источном фронту. Како је и сама имала у наоружању велике количине плена, велику драгоценост је представљала муниција за аустријске пушке „манлихер“ и топове. Део тога Србија је прослеђивала Црној Гори. Стизаће и санитетске мисије са великим количинама медицинског материјала. Одеса и Дунав су биле жиле куцавице ове активности. С друге стране, савезници су преко Србије испоручивали Русији драгоцене материјале.¹³

Мада су писци између два рата, а и савремени, доста прецизно презентовали обим ове помоћи, она се на нивоу јавног дискурса мање помињала за разлику од нпр. француске војне помоћи. Француска војна помоћ у критичној фази до средине октобра 1914. износила је свега око 15.000 шрапнела и разорних граната за све врсте топова којима је располагала српска војска, као и гаранцију за 20.000 граната из грчких депоа које су испоручене у новембру 1914. и које су се касније имале надокнадити на рачун српских набавки из Француске.¹⁴

Карактер захтева за територијалне уступке Србије у корист Бугарске августа 1914.

Колико су одговори руског цара да Србију неће препустити њеној судбини и да ће тражено оружје бити коначно упућено силно уздигли морал српских државника, регента и војске, толико су веома непријатно деловали захтеви Русије да, у име обнове балканског савеза и придобијања нових савезника, Србија препусти Бугарској велики део нових територија гарантованих Букурештанским уговором из 1913. Србија је покушала да се извуче од тог захтева сужавајући захтеве, дајући извесна обећања, али само под условом да Бугарска одмах узме активно учешће на страни савезника, такође

13 Алексеј Тимофејев и Дарко Кремић, *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата*, Зборник грађе, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2014); Поповић, *н. д.*, 136–149.

14 АСАНУ, Дневници Душана Стефановића, 12, 13, 85, 108, 114, 121.

да се поменуто питање решава после рата а не у његовом току. Надаље, евентуално српско попуштање условљавало се захтевом да томе „допринесу“ и Грчка и Румунија.¹⁵ На све наговештаје да би се требало вратити на линију првобитног споразума о Македонији из 1912. пре отпочињања рата, српски посланик у Петрограду је био резолутно против: „Никад“.¹⁶ Започет у августу 1914, овај притисак Русије потрајаће све до октобра 1915 године. Њему ће се у септембру 1914. придружити остале чланице Антанте. У исто време Русија је, због свог општег војног положаја, рано, већ почетком рата, покушала да у њега укључи Италију на својој страни. Сазонов је прве кораке учинио већ у августу 1914, али, како више историчара истиче, брзо се охладио јер су италијанске жеље на источној обали Јадрана биле неумерене. „Српском посланику је почетком октобра рекао да Италији не обећава ништа одређено и да ће Трст вероватно остати Аустро-Угарској која би била сведена на минимум“. Спалајковић је опонирао тражећи да тај град припадне „српско-хрватско-словеначкој држави“. Пашићу је поручивао да би требало убедити Британце да на обалама Јадрана створе „што већу и јачу Србију, која би била увек у стању спречити продирање Немачке ка Трсту“.¹⁷ Пашић је искористио предлог Врховне команде од 9. новембра да се због недостатка муниције прекине отпор и склопи мир са Аустро-Угарском па је преко Спалајковића поручио Петрограду да хитно треба решити питање муниције али и отклонити даље притиске да се Бугарској уступе српске територије јер то руши морал војсци у иначе тешкој ситуацији.¹⁸

15 Ово питање су обрађивали историчари М. Марјановић, Д. Јанковић, Д. Шепић, Б. Кризман, М. Екмечић, Н. Поповић, М. Б. Петровић, А. Митровић, Ђ. Станковић, Д. Живојиновић и др. Од нових издања треба консултовати: Ненад П. Габрић, *Јован Јовановић Пижон и европска дипломатија Србије (1913–1918)*, (Београд: Завод за уџбенике, 2011); Јован М. Јовановић, *Дневник 1896–1920*, (Нови Сад: Прометеј, 2015); Штрандман, *Балканске успомене*, књ. 1.

16 Зоран Д. Бајин, „Мирослав Спалајковић (1869–1951) биографија“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2016), 242, (према: АС, МИД-ПО, ф XX, Спалајковић – Пашићу 11/24. августа 1914).

17 Бајин, *н. д.*, 243, (према Ђорђе Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, (Beograd, 1984), 49–50; Поповић, *н. д.*, 188–189; Мира Радојевић и Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату: кратка историја*, (Београд: Српска књижевна задруга, 2014), 144 и др.

18 Stanković, *н. д.*, 75.

Поред Пашићевих и Спалајковићевих активности, на овај притисак у вези са територијама најдиректније се цару пожалио и регент Александар у новембру 1914. Уз своју очајничку молбу цару да се пожуре са испорукама муниције, унео је и једну малу уцену саопштавајући да је Врховна команда у тешким условима почела помињати мир са Аустро-Угарском. Цар је охрабрио регента оценом да он, цар, Бугарској нимало не верује.¹⁹

Најјачи аргумент руског министра иностраних послова Сазонова, када је био присиљен да притиска Србију, био је да она не води рачуна о општој савезничкој ствари и да треба да им се у остварењу својих интереса са поверењем препусти. С друге стране, српским аргументима пред савезницима ишле су на руку бугарске активности у долини Вардара које су имале за циљ да се руше мостови и пруга како би се та важна савезничка комуникација онеспособила. У једном тренутку, у новембру 1914, композиција са драгоценом артиљеријском муницијом је у последњи час сретно умакла рушењу једног од мостова.

Занимљива су запажања историчара колико је савезнички однос Србије и Русије имао своја објективна ограничења. То се види на пример из преписке Спалајковића и Пашића. Посланик је упозоравао свог премијера да ваља бити обазрив и имати разумевања за руске, посебно материјалне тешкоће, те да сталним и упорним инсистирањем српски представници не постану досадни својим руским савезницима. С друге стране, Пашић је у инструкцијама налагао: „Чувати се треба да Русима не будемо досадни и да се не показујемо како нас нико не може задовољити (...) То је тачно и то колико за политичка питања толико још више за материјална.“²⁰

Опирање западним притисцима на потом попуштање по питању Лондонског уговора. Преговори и подршка румунским захтевима. Однос према југословенском програму српске владе

Србија је пред својим савезницима веома рано изашла са својим ратним циљем – ослобођење и уједињење Јужних Словена или српско-хрватско-словеначко уједињење. У ратним прокламација-

19 Бајин, *н. д.*, 246.

20 *Исто*, 250 (према Поповић, *н. д.*, 126–127; према преписци Пашић–Спалајковић и записницима и преписци руске владе у Првом светском рату).

ма регента Александра као врховног команданта војсци и краљевој за цео народ то је такође истакнуто. Припреме тајних уговора међу савезницима на првом месту са Италијом, а потом Румунијом, понуде Бугарској и релативно касна одлука да се изврши дебелација Аустро-Угарске њеним разлагањем на националне државе, отварале су простор за конфликте или стрепње Србије од намера њених савезника. Русија је виђена као заштитница али тражене су и друге подршке, од Француске, Велике Британије а касније и Сједињених Америчких Држава. Сажето, Србија је много труда и енергије улагала да брани своју политику пред претензијама Италије на источни Јадран и њеним интригама против Србије и Јужних Словена. На другој страни отворило се питање западног Баната и Македоније.

Италија је већ у октобру иступила са идејом о „аутономној Хрватској“, а Британци су видели практичност јужнословенског решења како би се вршили притисци на Србију да попусти у корист Бугарске јер би добила компензације на западу.²¹ Русија и њен министар спољних послова Сазонов бранили су колико су могли српску политику пред другим савезницима, а савезничку пред Србима. Признаје се да је Сазонов морао водити ратну политику, али да је и унутар саме Русије било разлике у гледиштима како је водити па и према Србији.²²

Ова историјска питања производила су многе контроверзе после југословенског уједињења, а производе их и после слома Југославије 1991. године. У једном делу хрватске историографије и публицистике, па и школским уџбеницима, учешће Србије у припремању Лондонског уговора и карактер уједињења се интерпретирају као српска издаја на штету Хрвата и планирана великосрпска хегемонија после уједињења. Слично се интерпретирао уговор у Рапалу са Италијом после рата.²³ На другој страни у српском преиспитивању југословенског искуства један број историчара је почео да износи вредносни суд да је југословенско уједињење било грешка и да је последица превасходно мегаломаније регента Александра који је наводно желео да буде краљ што веће државе. Неки су овде додавали

21 Stanković, *n. d.*, 50–51.

22 Бајин, *н. д.*, 261.

23 Mile Bjelajac, „Mit o prodaji hrvatskih nacionalnih teritorija 1915–1924. godine. Poreklo, recepcija, trajanje“, *Dijalog povjesničara-istoričara* 4, priredili Hans Georg Fleck, Igor Graovac, (Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2001), 113–128; Миле Бјелајас, *Дипломатија и војска. Србија и Југославија 1901–1999*, (Београд: Медија центар „Одбрана“, 2010), 121–126.

и Николу Пашића.²⁴ И један и други приступ, да би били убедљиви, подразумевали су жртвовање неких историјски проверљивих чињеница.

Трендови ревизије који промовишу негативне вредносне судове о српском фактору и Југославији склањају на пример ставове Франа Супила, које је износио Анти Трумбићу у септембру 1914, „да уколико Хрватска остане усамљена, нас ће Италија прогутати као макарене“. Супило је сугерисао јачање јединства због заједничке угрожености. Упозоравао је да је до тада аустроугрска политика користила сва средства да се међу поданицима, у сваком народу, култивише сепаратизам и антагонизам „имена и вјере“. Супило је писао „да ми Хрвати, Срби и Словенци од Триглава до Тимока сачињавамо један те исти народ са једним те истим језиком, а само са три народна имена“.²⁵ Склања се у страну све што су чинили српски државници и дипломате током рата пре и после склапања Лондонског уговора у априлу 1915. па и касније у тешким преговорима са Италијом пред уговор склопљен у Рапалу 11. новембра 1920. године.²⁶ Уместо ових, чешће се истичу ставови Супила из 1915. или 1916. када је изражавао сумње према Србији и тражио самосталну Хрватску или Трумбићеви ставови када је прешао у опозицију.

У српским изворима нема потврде да је регент самостално пројектовао југословенско уједињење насупрот вољи легитимних политичких представника, Југословенског и Црногорског одбора, јавних личности и на крају савезника. Српска династија није била противна уједињењу, али је постојање династије у Црној Гори отварало нека питања око којих су се разилазили некадашњи савременици, а потом историчари. Данас међу академским историчарима постоји тренд да се долазак Југословенске дивизије на простор Црне Горе 1918. године представи као „окупација“ или да се легитимна одлука Велике народне скупштине српског народа Црне Горе (Подгоричка) о уједињењу изједначи са „Аншлусом“ или оку-

24 Mile Bjelajac i Gordana Krivokapić Jović, *Prilozi iz naučne kritike – Srpska historiografija i svet, Uticaj jugoslovenske krize na srpsku i svetsku historiografiju*, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011), 10, 33–50; Бранко Петрановић, *Историографија и критика*, (Подгорица: ЦИД, 1997), одељак „Српска историографија и југословенска држава“, 173–208.

25 Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1984), 171–172.

26 Бјелајац, *Дипломатија и војска*, 118–119.

пацијом, а „Божихна побуна“ 1919. слави као општи устанак који је српска војска угушила.²⁷

Србија, насупрот тврдњама неких хрватских историчара, није учествовала у преговорима и креирању Лондонског уговора са Италијом. Њени представници су наслућивали и енергично, али без резултата, упозоравали савезнике на штетност и претераност италијанских захтева за словенске крајеве. Пашић је био спреман да путује у Петроград како би потражио највишу интервенцију од његовог императорског величанства, али су у Петрограду нашли изговор да одбију његов долазак. Он је примљен тек после свршеног чина. Да га „утеши“, Сазонов му је сугерисао да то искористи као оправдање пред српским круговима.²⁸

Ипак Русија и сам Сазонов посебно су чинили све да њени савезници не попусте пред претераним захтевима Италије. Чак су се и Британци супротставили Италији када је у питању била средња Далмација и лука Сплит. Сазонов је дао велики отпор и његова влада је 25. марта 1915. уручила меморандум представницима Француске и Велике Британије. У меморандуму се излагало да је довољно што се Италији уступа северни Јадран, Истра са Пулом и Валона у Албанији те да на тај начин војнички контролише цео Јадран. Евентуално може да јој се дâ део Далмације од Задра до рта Планка са луком Шибеник. Руска страна је тако жртвовала понешто из резервног плана за придобијање Италије. Франу Супилу, који је тада био у Петрограду, Сазонов је натукнуо да ће се ипак морати део словенске обале жртвовати. Супило алармира Пашића и то је Србији било прво сазнање до куда се отишло у понудама Италији. Супило је наивно поручивао: „Србија, престолонаследник и Ви енергичном интервенцијом држим да би много допринијели (...) Корак простолонаследников и Ваш увјерен сам много би користио“. Из Париза је јављао посланик Веснић да је дознао из поузданог извора да се у Лондону воде преговори са Италијом. И он саветује да се Србија обрати руској влади. Руски посланик у Београду подржава идеју да се у Далмацији не врше уступци, али ово у циљу већег притиска на Србију у погледу захтева у корист

27 Šerbo Rastoder, *Janusovo lice istorije. Odabrani članci i rasprave*, (Podgorica: Vijesti, 2000); *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore*, priradio Šerbo Rastoder, (Bar: Conteco, 2000); Srđa Pavlović, *Balkan Anschluss. The Annexation of Montenegro and Creation of the Common South Slave State*, (West Lafayette: Purdue University Press, 2007).

28 Поповић, н. д., 211.

Бугарске. Српски посланик у Петрограду јавио је 10. априла Пашићу да је из разговора са Сазоновим закључио: „Уопште, види се да Сазонов не сматра засад остварив наш програм потпуног уједињења Срба, Хрвата и Словенаца и због тога не одушевљава се њиме онолико колико бисмо желели.“²⁹

Ни руска страна, осим представника војске, није била задовољна током и начином преговора. Замерало се Французима и Енглезима да успешно бране своје интересе од Италије, а да попуштају тамо где је Русија заинтересована. Војска је једино била чврста да се не прихвати италијанска жеља за неутрализацијом источне јадранске обале која би припала Србији.

Пашић, када је слао своју ноту савезницима 6. априла, није био упознат са појединостима преговора и није знао докле сежу италијански захтеви и шта им је од тога обећано. Није знао ни колики је Сазоновљев отпор. Сам Спалајковић је 16. априла имао информације да је лично цар дао упутства да се могу дати Истра и Ријека, али не и Далмација. Пашићу је и то било много. Ратна ситуација је на крају приморала и Русију на попуштање па је 26. априла потписан тајни Лондонски споразум. Ово је изазвало велико разочарање у Нишу, ратној престоници Србије, о чему је јавио руски посланик Трубецки. Руске новине су 1. маја писале да је Италија, уз остало, добила Далмацију са Сплитом.³⁰

У мају 1915. године почели су у Ниш стизати гласови да ће се и са Румунијом „трговати“ на штету српских интереса, што је изазивало забринутост. Србију је преко Париза упозорио Томаш Масарик, али и њени специјални делегати у Петрограду. Румунија је истакла своја три правца проширења: Буковина, Трансилванија и Банат до Тисе. Ово су правдали етничким принципом. За 200.000 Срба у Банату су тврдили да је то компензовано са 300.000 румунског становништва (Влаха) у источној Србији. Историчар Никола Б. Поповић је у свом делу *Србија и Царска Русија* покушао да одговори на питање колико је Русија штитила интересе Србије у савезничким преговорима са Румунијом око њеног уласка у рат на страни Антанте. Русија је у први мах одбијала да се уопште размишља о новим границама на реци Прут и Тиси, што је погодило румунског премијера. Руси су у октобру 1914. поручили да не могу ићи против праведних српских интереса у Банату. На овом становишту били су и Французи. Тада су и

29 Поповић, *н. д.*, 202–205.

30 Бајин, *н. д.*, 251. Преглед стандардне литературе видети у напоменама 133–135.

прекинути преговори, који ће се обновити после Лондонског уговора. Према разумевању Пашића, који је био упоран у тражењу да се и Србија укључи у преговоре, Русија и савезници су стали на страну српског интереса како би је лакше наговорили на концесије у корист Бугарске, са којом су безуспешно преговарали. Мада су преговори били прекинути због руског одбијања, контакти су настављени другим каналима са западним савезницима. Сазонов им је поручио да Прут не долази у обзир ни границе у Банату западно од линије Дунав – Бела Црква – Темишвар јер је то потребно за заштиту Србије. Пашић, свестан слабијег положаја у односу на Румунију, није прихватио сугестију Сазонова да Србија сама настави преговоре, већ је предложио да их настави Русија али да Србија буде такође укључена. Ствари су кренуле лоше по Србију у јуну 1915. године. Русија је због војне ситуације почела да попусти. Превлададе су процене да би улазак Румуније и Бугарске на страни споразума пресудио рат. Погрешно, али тада се тако нагађало. Румунија је оклевала и свој став у суштини условљавала руском офанзивом на коју би се она закачила. Ни Француска није ишло добро па су и они хтели пошто пото да Румунија што пре уђе у рат.

Румунији је у лето 1916. уговором у Букурешту гарантован територијални интегритет обећане до тада одвојене „етничке“ територије као награда за ступање у рат. Потписан је политички уговор и војна конвенција 4/17. августа која је предвиђала да ће Русија помоћи са две пешадијске и једном коњичком дивизијом њену офанзиву, такође да ће поћи црноморском флотом. Обавеза Румуније је била да до 15/28. августа отпочне офанзиву. Румунски услов је био да савезници започну масовну офанзиву на Солунском фронту. Како примећују румунски историчари, политичко-војни савез који је на крају потписан имао је многе контрадикторне ставке, одражавао је међусобно неповерење и двосмислености. Посебно се то односило на заштиту западних сила од неких руских претензија којих се Румунија бојала. Рат у који је ушла Румунија није допринео савезницима. Они су касније, како је писао Андре Тардије, француски министар, пропустили да претходно процене ресурсе непријатеља. Руски генерал Брусилев је после слома ценио да је румунској војсци требало послати не корпус од две другоразредне дивизије већ целу једну армију састављену од добрих трупа па би онда ток рата узео други правац. Део румунске армије се потом наслонио на руску у продужет-

ку њеног фронта без одлучујућег значаја.³¹ Савезници су очекивали више и од италијанског и од румунског учешћа у рату – бржу победу и мир.

Србију су пре свега бринули територијални захтеви Румуна. Руски војни успеси и њихова уверавања Спалајковићу да ће се водити рачуна о српским интересима и да ће се питање Баната оставити отвореним били су пре разлог за бригу. Спалајковић је 23. августа јавио влади да је сазнао да је споразум свршена ствар, а у руском министарству „могли су само да га теше говорећи да судбина Баната није коначно одређена и да ће обећања Румунији вредети ‘колико и сва обећања која се врше под притиском’“.³² На опомену француског посланика, Пашић 3. септембра 1916. шаље савезницима ноту у којој им је пребадио њихово држање и затражио да се унапред дефинише српско-бугарска граница.

Ускоро ће слом Русије и губитак традиционалног ослоњања окренути Пашића модусу са западним савезницима. Рат и успешна офанзива 1918, подршка Француске учиниће да се све последице Лондонског и Букурештанског уговора не реализују у максималном обиму.

Зашто савезници и Русија нису подржали план Србије да се спречи бугарска мобилизација и ангажовање на страни Централних сила 1915?

Да ли би трагедија српске државе била умањена да је Бугарска била избачена из строја још крајем септембра 1915? Зашто су Русија и други савезници веровали до задњег момента да ће придобити Бугарску и вршили притисак на Србију да не предузима превентивни напад у време бугарске мобилизације?

Ова епизода се код српских историчара дуго интерпретирала искључиво као сукоб Пашића и српске врховне команде, тада наклоњене „Црној руци“. Био је то ехо нагађања савременика после слома, током боравка на Крфу и у Солуну. Истина је била да су, као и у

31 Lorentian Cristian Dumitru, „July–August 1914 Romania denis to attack Serbia“, *Prvi svetski rat i Balkan – 90 godina kasnije*, Tematski zbornik radova, ur. M. Terzić, (Београд: Институт за стратегијска истраживања, Одељење за војну историју, 2011), 9–18, 15–16.

32 Бајин, н. д., 275 (према депешама Спалајковића из Архива Србије и Никола Поповић, *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, (Београд: Институт за савремену историју, 1977), 334–335).

случају акције српске војске у Албанији крајем маја и током јуна 1915, и Врховна команда и Влада (Пашић) били јединствени у стратешком планирању и проценама. Ова настојања прекинули су савезници великим притисцима и на једну и на другу страну у Србији.³³ Пашић је морао преко министра војног да изда строгу наредбу Врховној команди да се ни по коју цену, и под претњом најстрожије казне, не сме покретати никаква акција против Бугарске, чиме би се могао пружити изговор Грчкој да не изврши (дефанзивну) савезничку обавезу ако дође до рата.³⁴ Одмах после напада Бугарске на Србију у октобру 1915. многи истакнути страни савременици су се покајали и потврдили да је направљена грешка задржавањем Србије. У истом духу су писали и после рата.

Помоћник начелника штаба Врховне команде пуковник Живко Павловић је после рата писао да је Никола Пашић савезничким владама предложио превентивни напад Србије на Бугарску. Они су чврсто одговорили да таква акција не сме бити поведена јер би омеља постизање споразума који по њиховом мишљењу само што није постигнут. Узалуд је Пашић 25. септембра упозоравао да је Бугарска изабрала страну, што су догађаји само потврдили.³⁵ Одроз тога може да се види у писању француског посланика у Петрограду Палеолога. Према његовим наводима, посланик Спалајковић је 25. септембра 1915. дошао видно узнемирен у француску петроградску амбасаду како би се изјадао поводом Сазоновљевог упозорења да би српско отпочињање војних дејстава могло да буде виђено као злочин раван бугарском. Палеолог и Спалајковић су се сложили да Рус грешити из „словенске сентименталности“. Слично је мислио и италијански посланик у Петрограду Карлоти. На Сазонова се Спалајковић жалио не само Пашићу него и другим руским државницима. Шелкин ће у мемоарима записати да се Сазонов, када га је Спалајковић покушао убедити у неопходност хитног напада на Бугарску, страховито узрујао и запретио да ће затражити његов опозив из Петрограда. Шелкин је

33 Историчар Милош Ковић наводи да су Живко Павловић, Милан Недић и Милан Зеленика у својим радовима дали једну интерпретацију, а Саво Скоко на пример и Бранислав Глигоријевић потпуно супротне и на темељу једног исказа војводе Путника из 1916. кога различито интерпретирају. (Милош Ковић, *Једини пут. Силе Антанте и одбрана Србије 1915. године*, (Београд: Филип Вишњић, 2016), 76).

34 Ковић, *н. д.*, 76.

35 Ковић, *н. д.*, 73 (према: Живко Павловић, *Рат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915 године*, (Београд: Научно дело, 1968), 37).

сугерисао да Спалајковић иде код старог дипломате Горемикина и да изложи ствар. Горемикин је рекао посланику да су Срби погрешили, да је требало деловати а не тражити одобрење од Сазонова. Он је, по Геромикину, особа која оклева и када је хитна акција логична.³⁶

Пуковник и потоњи генерал Живко Павловић је забележио да је у име Врховне команде 23. и 25. септембра послао преко војних представника захтеве за садејство савезника у тој акцији. Молбе су биле узалудне па је српска врховна команда одлучила да самостално изведе акцију. Савезнички војни представници предвођени руским пуковником Виктором Артамоновим „заузели (су) према нама претећи и скоро непријатељски став“. Тврдили су да су „њихове владе скоро на завршетку преговора са Бугарском, и она тек што није прешла на страну наших савезника који ће је окренути против Турске“. Следио је и један претећи телеграм лорда Киченера. Једнак притисак вршен је на Пашића који је морао попустити. Руски министар Сазонов му је поручио да би напад на Бугарску био „опаснија и одвратнија авантура него бугарски напад пре две две године“ и „срамота за словенство“.³⁷

Да су и српска влада и српска врховна команда биле на истом становишту може се закључити из телеграма који је Пашић послао посланику у Паризу 23. септембра, а војни делегат Врховне команде пуковник Стефановић предао за француског главнокомандујећег: „Наше је мишљење да треба омести бугарску мобилизацију једним ултиматумом у коме ће се рећи да ће Антанта предузети војне мере и на Црном и Егејском мору против Бугарске ако она припрема мобилизацију против њихове савезнице Србије.“ Такође се предлагало да савезници са 150.000–200.000 војника затворе северни фронт, а Срби са 150.000, Румуни са 150.000 и Грци са 200.000 војника блокирају Бугарску и тако је спрече да отвори пут ка Константинопољу. Вапили су: „Треба спречити бугарску мобилизацију. Србија ниуком

36 Бајин, *н. д.*, 264–265 (према: Eugenii De Schelking, *Recollection of a Russian Diplomat: the suicide of monarchies (William II and Nicholas II)*, (New York: The Macmillan company, 1918), 214–216).

37 Ковић, *н. д.*, 74–75 (према: Павловић, *н. д.*, 39; Krunoslav Spasić, „Dnevnik i izveštaji pukovnika Furnije, francuskog vojnog atašea za Srbiju i Crnu Goru od avgusta do oktobra 1915“, *Vojnoistorijski glasnik* 2/1986, 360, 362; Миљивоје Ј. Николајевић, *Србија и њени савезници: Догађаји с јесени 1915. године*, (Београд: Штампарија Савеза професионалних занатлијских удружења, 1923), 68–73; Поповић, *н. д.*, 178–181; Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у ратовима за ослобођење 1*, (Београд: Завод за уџбенике, 2002), 161).

случају не може чекати да Бугарска заврши своју мобилизацију и нападне. (Српској) влади треба што пре саопштити какве мере ће се предузети“.³⁸

Док је француски војни изасланик у Србији пуковник Фурније прослеђујући ово својим претпостављенима подржавао идеје пуковника Павловића за офанзиву, као и Пашићеве да савезници због морала пошаљу бар 100.000 војника, британски главнокомандујући лорд Киченер је тих критичних дана (1. октобра) поручивао да се држи северни фронт главним снагама, а помоћним трупима брани пруга Солун – Ниш до доласка савезничких трупа. Савезничка кореспонденција сведочи да се схватала ситуација, али да је кашњење било фатално.³⁹ Извештај француског посланика из Софије 24. септембра био је недвосмислен: „Напад ће бити симултан са аустроугарским и немачким. Неће бити у готовости у наредних десет до двадесет дана.“ Париз је овај извештај имао 25. септембра.⁴⁰

Инсистирање или царски ултиматум западним савезницима да се убрза повлачење српске војске са албанског приморја?

У српску историографију увукла се једна, готово легенда која казује да је руски цар Николај II, 6/19. јануара 1916. упутио ултиматум савезницима да ће се Русија повући из савеза ако савезници хитно не избеаве српску војску и избеглице са албанског приморја.

Корен те легенде би могао бити у писању некадашњег конзула Марка П. Цемовића на страницама листа *Време* фебруара 1926. године.⁴¹ Цемовић, некадашњи конзул у Одеси, задужен за питање транспорта материјала за Србију, а потом за прикупљање добровољаца и друге мисије, описао је своју и улогу војног изасланика Србије у анимирању руског генерала Алексејева па и самог цара Николаја II да се интервенише код западних савезника. Помиње се и посланик Спалајковић и циркуларна депеша Пашића српским посланицима да ургирају за убрзање евакуације. Најинтересантнији део чланка је увођење, по први пут, посредне инсинуације да је цар после

38 *Les armes françaises dans la grande guerre*, tome VIII, (Paris: Ministère de la guerre ЕМА, Service historique, 1927), 97.

39 *Исто*, 93–123.

40 *Исто*, 88.

41 Марко Цемовић, „Како је спашена наша војска у јануару 1916. године“, *Време*, 2. 1926, 1.

њихових представки послао ултиматум савезницима запретивши повлачењем Русије из савеза ако се хитно не убрза евакуација и спасавање српске војске. Своју аргументацију даје посредно. Његов сведок је руски генерал, бивши аташе у Берлину, који му је наводно, сав раздраган саопштио: „Драги мој, цар је већ послао брзојав енглеском краљу и Поенкареу да кида савез ако се српска војска одмах не спасе.“ Други наводни сведок је француски маршал По који му је, насупрот Русу, дошао сав бесан и са врата изговорио „која вас је црна сила довела овде да разрушите један велики савез“. Цемовић му је болестан и изнервиран наводно затворио врата. Да ли је било баш тако? На овај чланак реаговао је зет покојног српског војног изасланика Лонткијевића и некадашњи секретар у петроградском посланству Мита Димитријевић. Он је оспоравао одлучну улогу Цемовића, истакнувши Лонткијевића и цитирајући многа оновремена документа па и царско писмо енглеском краљу. Ту није било никаквог ултиматума или претње кидањем савеза. Димитријевић наводи да је због узбурканог јавног мњења у Русији поводом неблаговременог избављења српске војске и избеглица из Албаније и њихове прехране коначно интервенисао руски цар 6. јануара (по старом календару – прим. М. Б.) после мемоара српског војног изасланика пуковника Лонткијевића. У царском писму, преведеном на српски, стоји:

„Краљу, Лондон

С молбом обраћам вам се да покушате помоћи наше храбре савезнике Србе. Као што знате, један велики део њихове војске чека да оде с албанских обала. Потребно је што пре спасти српске трупе. Оне ће доцније несумњиво бити од велике користи за све савезнике. Ако Енглеска и Француска могу обезбедити њихово брзо и ...дано укрцавање и транспортовање на Крф, убеђен сам да ће тиме учинити праведно и племенито дело. Ники“

Димитријевић је у полемици приложио неколико документа, телеграма који сведоче о савезничком заједничком демаршу у Грчкој, као и лично обраћање Николаја II регенту Алкесандру у коме га обавештава да ће јуначка српска војска бити брзо пребачена на Крф и да ће се брзо опоравити.⁴²

Цемовић се осетио прозваним и пише нови чланак у *Времену* у коме сада даје нешто другачију аргументацију и наводи неке дру-

42 Мита Димитријевић, „Како је завршен период мученичког повлачења српске војске. Историјска документа о интервенцији руског цара Николе за спасавање српских трупа из албанских гудура“, *Време*, 12. 2. 1926, 5.

ге сведоке. Он пише: „Ово тврђење негира све оно што сам ја написао о акцији од 6. јануара 1916. г. у Царској Ставци. Једно од двога, трећег не може бити: ја или г. Мита Димитријевић, један не говори истину. Остало би ово питање нерешено, да нема истина своју мистичну моћ, коју наш народ изражава овако: ‘Заклела се земља рају да се тајне све дознају’. Збиља има нечега мистичног у случајности да се у мојим хартијама сачувала оригинална депеша пок. Лонткијевића, његовом руком написана коју је он после наше посете Алексејеву послао г. М. Спалајковићу шифровано под бр. 514.“ Из ње се види да је Цемовић из Петрограда однео Пашићеву депешу од 2. јануара, у којој се жалио на недопустиво држање Италијана, и да су је предали генералу Алексејеву. Генерал је о свему реферисао цару и био је мишљења да ће цар одмах телеграфисати Жофру и Френчу у смислу захтева српске владе. Дакле, по Цемовићу они су предали превод Пашићеве циркуларне депеше посланствима. Ова депеша је стигла у Петроград 3. јануара, а Цемовић је, како наводи, предао 6. јануара. И даље, у овој полемици каже да се на његов претходни чланак одазвао писмом из Новог Сада бивши руски капетан Никола Е. Барановски из руске врховне команде на служби код генерала Павла Александровича Базарова. У том писму, пише Цемовић, стоји да је цар Никола II за ручком 6. јануара изјавио изванредним војним изасланицима, енглеском и француском – да кида савез ако наша војска не буде спасена. Због тога ме онако јаросно био сусрео и маршал По.⁴³ Али, пише сада Цемовић, „види се из публиковане цареве депеше, коју је цар послао истог 6. јануара енглеском краљу, да се доцније предомислио и у блажем облику тражио спасавање наше војске.“ Цемовић оставља могућност да је пок. Лонткијевић можда штогод говорио свом зету Димитријевићу о „меморандуму“, уз назнаку да је тај „меморандум“ код њега, Цемовића. „То није био меморандум о положају наше војске већ представка наше владе о нашем Добровољачком одреду. Ову представку чинио је наш посланик Спалајковић у име владе, због чега сам и ја био позват у Петроград и заједно с депешом г. Пашића однео је у царску Ставку“.⁴⁴

43 Генерал Пол Жерар По (Paul Gerard Pau, 1848–1932) био је 1915. у мисији на Балкану (фебруар–април 1915), Русији и Италији, а потом представник француске војске при руској врховној команди од новембра 1915. Није имао чин маршала. *Dictionnaire de la grande guerre 1914–1918, Sous la direction François Cochet et Remy Porte*, (Paris: Robert Lafont, 2008), 799–800.

44 Марко П. Цемовић, „Како је спашена српска војска – Нека документа говоре“, *Време*, 24. 2. 1926, 4.

Неки историчари прихватају верзију о ултиматуму. Петар Опачић пише да су телеграми између регента Александра (16. децембра 1915) и цара Николаја (22. децембра 1915) „представљали разделницу између живота и смрти српске војске у албанском приморју. Наиме руска Влада је 19. децембра изјавила да ће ставити у питање и сам савез са западним савезничким државама ако се одмах не учини све да се спасе српска војска.“⁴⁵ Историчар Никола Поповић поклања поверење Цемовићевом казивању и пише да је по пријему представке 5/18. јануара руски цар „послао енергичан телеграм енглеском краљу и председнику француске републике у коме је рекао да ће раскинути савез ако се српска војска не спасе“.⁴⁶

Према документима заведеним у Врховној команди, регент Александар се из Скадра, 3/16. децембра 1915. обратио депешом руском императору да му он својом „високом интервенцијом“ код савезника помогне да спасе војску и да се она не шаље даље од лучице Сан Ђовани ди Медуа на југ ка Валони, да се одатле укрца на бродове и пребаци негде близу српских граница, „а најбоље у околну Солуна“.⁴⁷ Тек четири дана касније, 7/20. децембра у Врховну команду је стигло и заведено писмо српског војног аташеа у Петрограду у коме 3/16. децембра јавља да га је „јуче, Цар питао“ о стању српске војске и изјавио: „Жали веома што се Србији на време није могло помоћи. У Русији су тада биле тешке прилике, нарочито због немања оружја. Све ће се учинити да се српска војска снадбе и реорганизује. Вели да ће све учинити да се Србија ослободи и награди и у том погледу влада потпуна сагласност међу савезницима.“⁴⁸

Мора се навести да у том тренутку ни регент ни цар нису били упознати са практичним препрекама за једну такву велику операцију из луке Сан Ђовани ди Медуа и да је то видљиво из ондашњих савезничких стручних процена и њихових напора да се што пре оспособе комуникације и транспорт хране и опреме из Драча и Валоне ка српским одступајућим деловима. У овоме је излазила у сусрет и

45 Петар Опачић, *Србија између Антанте и Централних сила 1915–1917*, (Београд: Завод за унапређење образовања и васпитања, 2009), 199. Аутор се позива (нап. 33, стр. 213) на *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца (ВРС)*, књ. XIII, (Београд, 1927), 320, 351, и на чланак Миливоја Николајевића, „За време светског рата у Лондону“, *Ратник*, 1933, св. 4, 53–60.

46 Поповић, *н. д.*, 132.

47 *ВРС*, књ. XIII, 320.

48 *ВРС*, књ. XIII, 351, Министар војни Врховној команди са 7448 од 14. децембра 1915, заведено 20. децембра (дати су по новом календару).

српска врховна команда одређујући хитно своје инжињеријске делове да помогну енглеску акцију.

Одговор цара српски војни изасланик је послао 9/22. децембра. Спалајковић је такође информисао владу о ставовима цара и руске дипломатије у том тренутку. Овај одговор стигао је (заведен) у српску врховну команду 27. децембра:

„Са осећањем бола ја сам од скоро пратио одступање храбре српске војске кроз Албанију и Црну Гору. Изјављујем Вашем Краљевском Височанству моје дивљење искрено пред вештином са којом је она под Вашим руководством одољевала свима тешкоћама путева, одбијајући нападе свуда бројно надмоћнијем непријатељу. Сагласно мојим наредбама Министар Спољних Послова више пута је позивао савезнике да предузму мере за осигуравање морског пута у Јадранском Мору. Захтеви ови биће обнављани и ја се надам да ће славној војсци Вашег Височанства бити дата могућност да напусти Сан Ђовани ди Медуа (? – у ориг. М. Б.). Ја верујем тврдо да ће се она ускоро опоравити од преживљених тешкоћа и поново узети учешћа у борби са општим непријатељем. Победа над њим а васкрс Велике Србије биће Вама братском Српском Народу утеха за све што сте проживели. Никола II, с. р.“⁴⁹

Пуковник Миливоје Николајевић, потоњи генерал који је током рата био српски војни изасланик у Лондону, оставио је више радова о том времену, али ни код њега нема „ултиматума о раскиду савеза“. Николајевић цени да је раду генерала Мондезира много помогла енергична интервенција цара Николаја, али цитирањем извештаја српског министарства спољних послова Врховној команди бр. 265 од 19. јануара (по новом) даје прецизне димензије интервенције: „Посланство у Петрограду јавља да је цару и руској влади, из телеграма, министарства спољних послова и од српског војног изасланика познате наше муке до најмањих ситница. Цар осећа наше болове и лично наређује, да би спасао нашу војску. Нема дана да он, његов начелник штаба врховне комане, или Сазонов, не телеграфишу Савезницима о томе. Све су учинили, **осим ставити још у питање и сам савез** (нагласио М. Б.). Француски и енглески војни изасланици такођер су узнемирени и телеграфишу својим врховним командама, јер је њихов интерес што пре реорганизовати нашу војску и упутити је у Солун“. Истог дана, Николајевић наводи друго обавештење: у Русију су стигли одговори и обећања британског краља и француског председ-

49 ВРС, књ. XIII, 398–399.

ника да ће учинити све да превезу српску војску из Албаније.⁵⁰ Исти документ на који се позива Николајевић објављен је у едицији *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, као и одговори британског краља и француског председника руском цару.⁵¹

Руска подршка стварању Солунског фронта и његовој могућој офанзивној експлоатацији

Русија и Француска су подржавале идеју очувања мостобрана на Балкану и после окупације Србије. Италија је такође била за то заинтересована како не би остала сама на мостобрану у Албанији. Из својих уских интереса чак је предлагала да се део српске војске реорганизује у северној Албанији како би она учествовала у одбрани од даљег надирања аустроугарске војске, а тек мањи део да се евакуише на Крф. Британија је невољно дала своју сагласност за очување експедиционих снага на међусавезничкој конференцији у децембру 1915. године. Напуштање Балкана, сматрало се, дало би погрешан сигнал Румунији и Грчкој. Па ипак, због држања Грчке, питање је било изузетно сложено. Само питање окупације Крфа било је камен спотицања не само са Грчком него и међу савезницима. Антанти је на руку ишло немачко разумевање да нема разлога даље настављати операције на Балкану после слома Србије. Према самокритичном реферату генерала Жофра, поднетом на конференцији у Шантију од 5. до 7. децембра 1915, лоше процене довеле су до кашњења и губитка Балкана. Све мере савезника и ургенције Србије су закасниле. Далековиду процену руског генерала Алексејева, начелника руског генералштаба, коју је изложио у ноти савезницима 21. новембра (пет дана пре српске одлуке о коначном повлачењу) потврдиће догађаји у јесен 1918. године. Алексејев је прво изнео процену да одлучан успех није могућ на два главна фронта где су концентрисане и најјаче снаге непријатеља, већ га стратешки треба изненадити на споредном и преко Србије ударити у позадину ка Будимпешти, а са италијанског фронта ка Бечу. Руси би респектабилном снагом ударили преко Карпата да садејствују том продору. Масу на Балкану би чинило десет корпуса. Касније су и Срби сличне претпоставке дали у свом меморандуму савезничкој конференцији у Шантију. Тада је ипак прихваћено да се остане у Солуну и око града учврсти

50 Миливоје Николајевић, „За време светског рата у Лондону“, *Ратник*, 1933, св. V, 62.

51 *ВРС*, књ. XIV, (Београд, 1928), 253–254, заведено под 31. јануар 1916.

одбрана, а српска војска прихвати и евакуише. Тек 21. јануара 1916. на састанку у Лондону одлучено је да Солун постане офанзивна база, а у фебруару 1916. у Паризу Британци и Французи су договорили детаље о снабдевању 150.000 српских војника.⁵² Русија је све до револуција 1917. остала Србији лојалан савезник по питању Солунског фронта где је још 1916. упутила као испомоћ једну пешадијску бригаду у току прве савезничке офанзиве. Руски и српски погледи су се у то време у потпуности поклапали када је важност Солунског фронта у питању. Пашић се у јесен 1916. жалио Русима да се српска војска троши преко сваке границе и да неће бити даљег успеха јер Бугари убацују појачања. Предлагао је да се руска бригада на Солунском фронту стави под српску команду. Регент Александар шаље 3. октобра 1916. молбу руском цару за појачање Солунског фронта. Руси реагују и траже од савезника да се и њихове снаге укључе у пуној снази у борбе а не само српска војска. Генерал Алексејев упозорио је да може доћи до губитка целог фронта. Цар је после телеграма регента 20. октобра послао лично писмо француском председнику Поенкареу у вези са Солунским фронтом. Већ 25. октобра стигао је одговор да је француско-британски савет одобрио да се фронт ојача на шест француских дивизија и седам британских. Како до овог обећаног покрета није дошло, преписке и контакти настављени су током новембра. Генералисимус Жофр је био противан због тешке ситуације на Западу, али је предлагао да се руски корпус из Француске пребаци на Балкан. Умешала се тада Италија сматрајући да би се тиме нарушила балканска равнотежа и повећао руски утицај. У јануару 1917. одржани су нови разговори у Паризу о Солунском фронту. Италија је пристала да пошаље две дивизије и није даље инсистирала на скраћењу фронта напуштањем Битоља. Британци су обећали једну. Два месеца касније одржана је још једна међусавезничка конференција (у Петрограду) на којој је одато признање подвизима српске војске те истакнуто да се та војска мора помоћи јер би могла нестати услед сталних напора.⁵³

Револуција је избацила из строја царску Русију, али је исход рата запечаћен пробојем Солунског фронта, како су правилно про-

52 Петар Опачић, „Дипломатска борба за очување Солунског фронта“, *Србија 1916*, Зборник радова, ур. Љ. Алексић, (Београд: Историјски институт, 1987), 99–122; Берислав Висковић, „Евакуација српске војске са албанског приморја на оток Крф“, *Србија 1916*, Зборник радова, ур. Љ. Алексић, (Београд: Историјски институт, 1987), 123–154.

53 Поповић, *н. д.*, 260–269; Петар Опачић, *Солунска офанзива 1918*, (Београд: Војноисторијски институт, 1980), 19–22.

цењивали и српски и руски војни и политички фактори, па и далековиди француски генерали, а признали немачки цар и његови генерали после испадања Бугарске из рата и пада Ниша. Ова историјска чињеница је често била, па и данас је, у академској литератури жртвована потреби да се оправдају жртве на западном и италијанском фронту. За Балкан и његову историју изгледа да често важе двострука мерила.

Извори и литература

Необјављени извори

- Архив Српске академије наука и уметности. Фонд Дневници Душана Стефановића.

Објављени извори

- *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, књ. XIII. Београд, 1927; књ. XIV. Београд, 1928.
- *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945: Документи и материјали*, приредио Бранко Петрановић. Београд: Савезно министарство за иностране послове, 1996.
- *Отношения России (СССР) и Югославией 1941–1945 гг: Документъи и материалы*, сос. И. В. Бухаркин. Москва: Терра, 1998.
- Тимофејев, Алексеј и Дарко Кремић. *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата*, Зборник грађе. Београд: Институт за новију историју Србије, 2014.

Мемоарска грађа

- Јовановић, Јован М. *Дневник 1896–1920*. Нови Сад: Прометеј, 2015.

Штампа

- *Време*

Литература

- Ајрапетов, Олег Рудолфович. *Генерали, либерали и предузетници. Рад за фронт и револуцију (1907–1917)*. Београд: Удружење за друштвену историју, 2005.

- Бајин, Зоран Д. „Мирослав Спалајковић (1869–1951) биографија“. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2016.
- Белаяц, Миле. *Кому нужна ревизия истории? Старые и новые споры о причинах первой мировой войны*. Москва: Алгоритм, 2015.
- Белаяц, Миле. „Направления ревизии истории сербско-российских отношений: Первая и Вторая мировые войны“. *Вместе в стотни конфликтов. Россия и Сербия в XX веке*, Сборник статей, ред. кол. К. В. Никифоров, М. Белаяц. Москва: Институт славяноведения РАН, 2016.
- Бјелајац, Миле. *Дипломатија и војска. Србија и Југославија 1901–1999*. Београд: Медија центар „Одбрана“, 2010.
- Bjelajac, Mile. „Mit o prodaji hrvatskih nacionalnih teritorija 1915–1924. godine. Poreklo, recepcija, trajanje“. *Dijalog povjesničara-istoričara 4*, priredili Hans Georg Fleck, Igor Graovac. Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2001.
- Бјелајац, Миле. *1914–2014: Зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*. Београд: Медија центар Одбрана, 2014.
- Висковић, Берислав. „Евакуација српске војске са албанског приморја на оток Крф“. *Србија 1916*, Зборник радова, ур. Љ. Алексић. Београд: Историјски институт, 1987.
- Габрић, Ненад П. *Јован Јовановић Пижон и европска дипломатија Србије (1913–1918)*. Београд: Завод за уџбенике, 2011.
- Глигоријевић, Бранислав. *Краљ Александар Карађорђевић у ратовима за ослобођење 1*. Београд: Завод за уџбенике, 2002.
- *Dictionnaire de la grande guerre 1914–1918*, Sous la direction François Cochet et Remy Porte. Paris: Robert Lafont, 2008.
- Dumitru, Lorentian Cristian. „July–August 1914 Romania denis to attack Serbia“. *Prvi svetski rat i Balkan – 90 godina kasnije*, Tematski zbornik radova, ur. M. Terzić. Beograd: Institut za strategijska istraživanja, Odeljenje za vojnu istoriju, 2011.
- Živanov, Sava. *Rusija i raskol Evrope: odnosi između evropskih sila pred Prvi svetski rat: od Berlinskog kongresa do početka rata (1878–1914)*. Beograd: Službeni list SCG, 2005.
- Janković, Dragoslav. „Niška deklaracija 1914“. *Istorija XX veka 10/1969*.
- Јовановић, Мирослав. *Срби и Руси 12–21 век (Историја односа)*. Београд: Народна библиотека Србије, 2012.

- *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948, The Yugoslav-Soviet Conflict 1948, Zbornik radova, Collection of the Works from Scientific Conference*, ur. P. Kačavenda. Београд: Институт за савремену историју, 1999.
- Ковић, Милош. *Једини пут. Силе Антанте и одбрана Србије 1915. године*. Београд: Филип Вишњић, 2016.
- *Les armes françaises dans la grande guerre*, tome VIII. Paris: Ministère de la guerre ЕМА, Service historique, 1927.
- М. Ј., „Мобилизације Србије и Црне Горе у Прошлом рату“. *Ратник*, св. VIII, 1936.
- Милорадовић, Горан. *Лепота под надзором: совјетски културни утицаји у Југославији 1945–1955*. Београд: Институт за савремену историју, 2012.
- Митровић, Андреј. *Србија у Првом светском рату*. Београд: Српска књижевна задруга, 1984.
- Николајевић, Миливоје. „За време светског рата у Лондону“. *Ратник*, 1933, св. 4.
- Николајевић, Миливоје Ј. *Србија и њени савезници: Догађаји с јесени 1915. године*. Београд: Штампарија Савеза професионалних занатлијских удружења, 1923.
- Опачић, Петар. „Дипломатска борба за очување Солунског фронта“. *Србија 1916*, Зборник радова, ур. Љ. Алексић. Београд: Историјски институт, 1987.
- Опачић, Петар. *Солунска офанзива 1918*. Београд: Војноисторијски институт, 1980.
- Опачић, Петар. *Србија између Антанте и Централних сила 1915–1917*. Београд: Завод за унапређење образовања и васпитања, 2009.
- Павловић, Живко. *Рат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915 године*. Београд: Научно дело, 1968.
- Pavlović, Srđa. *Balkan Anschluss. The Annexation of Montenegro and Creation of the Common South Slave State*. West Lafayette: Purdue University Press, 2007.
- *Первая Мировая война и судьбы народов Центральной и Юго-восточной Европы, Очерки истории*, отв. ред. Е. П. Серапионова. Москва: Институт славяноведения РАН, 2015.
- Перишић, Мирослав. *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*. Београд: Институт за новију историје Србије, 2008.

- Петрановић, Бранко. *Историографија и критика*. Подгорица: ЦИД, 1997.
- Поповић, Никола. *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*. Београд: Институт за савремену историју, 1977.
- Поповић, Никола Б. *Србија и царска Русија*, (2. издање). Београд: Службени гласник, 2007.
- Радојевић, Мира и Љубодраг Димић. *Србија у Великом рату: кратка историја*. Београд: Српска књижевна задруга, 2014.
- Rastoder, Šerbo. *Janusovo lice istorije. Odabrani članci i rasprave*. Podgorica: Vijesti, 2000.
- Spasić, Krunoslav. „Dnevnik i izveštaji pukovnika Furnijea, francuskog vojnog atašea za Srbiju i Crnu Goru od avgusta do oktobra 1915“. *Vojnoistorijski glasnik* 2/1986.
- *Срби о Русији и Русима. Од Елизабете Петровне до Владимира Путина (1750–2010)*, приредио Мирослав Јовановић. Београд: Институт за новију историју Србије, 2011.
- Stanković, Đorđe Đ. *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*. Beograd, 1984.
- Schelking, Eugenii De. *Recollection of a Russian Diplomat: the suicide od monarchies (William II and Nicholas II)*. New York: The Macmillan company, 1918.
- Тимофеев, Алексей. *Русский фактор. Вторая мировая война в Югославии 1941–1945*. Москва: Вече, 2010.
- *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore*, priredio Šerbo Rastoder. Bar: Conteco, 2000.
- Clark, Christopher. *The Sleepwalkers – How Europe Went to War 1914*. London: Harper 2013.
- Cornwall, Mark. „Serbia“. *Forging Collective Memory, Government and International Historians through Two World Wars*, ed. Keith Willson. Providence; Oxford: Berghan Books, 1996.
- Штрандман, Василиј Н. *Балканске успомене*, књ. 1. Београд: Жагор, 2009.

Mile Bjelajac
The Institute for Recent History of Serbia

**Where is the Root of Stereotypes about the
Serbian-Russian Relationship in 1914–1918?**

Summary: The author studies a number of problems concerning the Serbian-Russian relations during World War I, which have caused various interpretations of historians. The existing defects, shortcomings and tendentiousness are revealed in the studies of some researchers. Comparing the common lines of reasoning of some historians and the sources themselves, the author comes to the conclusion that some widespread statements are based on doubtful arguments and sometimes have the character of legends.

Key words: Serbian-Russian Relations, World War I, Nikola Pašić, Tsar Nicholas II, Aleksandar Karađorđević, Miroslav Spalajković